

KALKA ÜSULU İLƏ TERMİNALMA**Z.T.MƏMMƏDOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******Zemfira 0509@rambler.ru***

Kalka üsulu ilə terminalma dilçilikdə xüsusi yer tutaraq terminyaratmanın yollarından birini təşkil edir. Kalkalar başqa bir dilə məxsus söz və ya söz birləşməsinin dəqiq tərcüməsi, daha doğrusu surətinin çıxarılmığıdır. Bu zaman surəti çıxarılan söz əsas sözün məzmununu tam əhatə etməlidir.

Kalka XIX-XX əsərlərdə fransız alimi Ş.Balli tərəfindən bir termin kimi irəli sürülərək özünə işləklilik qazanmışdır. «Calque fransız dilində çertyojlardan surət çıxarmaq üçün istifadə edilən yüksək keyfiyyətli şəffaf kağıza, yaxud şəffaflığı vermək üçün yağlar məhlulu ilə, qatranla, mumla doyuzdurulmuş nazik pambıq parçaya deyilir» (1, 272).

Kalka üsulu ilə alınan terminlərdə əsasən sözlərin quruluşu mühüm rol oynayır, belə ki, sözü alarkən bir dildə olan söz başqa bir dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşaraq yeni söz modeli yaradır. Yaranan yeni terminlər isə dildaxili material əsasında əmələ gəlir. Məs: ingilis – mobil liquid (hərfiyyəyən mühərrik maye), rus - жидкость подвижная, azərbaycanlı mütəhərrik maye deyərək kimya sahəsinə aid olan termini öz dilinin söz ehtiyatı ilə adlandırır. Bu termin -birləşmənin quruluşu ingilis sözlərinin quruluşu ilə əvvəlcədən müəyyən edilmişdir.

«Bir dildə yeni anlayışları ifadə edən və qrammatik - semantik cəhətdən digər dildəkinə uyğun gələn sözlər tərcümə edilmə yolu ilə yaranmış olur» (2, 201).

Dilimizdə kalkalardan istifadə söz yaradıcılığının üsullarından biridir. Söz yaradıcılığında kalkaların Azərbaycan danışıq dilindəki qarşılıqlığına əsasən rus dilindəki hazır forma gətirilir. Belə kalkalarda rus dilindəki sözdüzəldici şəkilçilərin əsasında qarşı dildəki şəkilçilərin tərcümə yolu ilə kalkası verilir. Söz yaradıcılığı kalkalarının, bəzən də, tərcümə yolu ilə əmələ gələn kalkaların yaranmasında - ç⁴ şəkilçisinin böyük rolu vardır. Məs: охранник - gözətçi, тракторист - traktorçu, ударник - zərbəçi, пенсионер - təqaüdçü, охотник - ovçu, колхозница - kolxozçu, воспитательница – tərbiyəçi, историк - tarixçi və s. sözlər bu yolla yaranmışdır.

Söz yaradıcılığı kalkasında -sız⁴ şəkilçisinin də müəyyən rolu vardır. Belə ki, fars dilində ön şəkilçi kimi işlənən na, Azərbaycan dilində - sız⁴ son şəkilçisi ilə əvəz edilərək ərəb-fars alınmalarının dəyişdirilməsində istifadə edilmişdir. Məs: naümid - ümitsiz, nahaq-haqsız, nalayiq-layiqsiz və s. N.Xudiyev Azərbaycan dilində rus dilinin təsiri ilə semantik yolla yaranan kalkaları iki yerə bölmüşdür:

1. Normativ mənə əsasında yaranan kəlkələr: Belə kəlkələrdə hər bir söz və ya anlayışda məcazilik hiss olunsa da, sözlərin mənası yalnız bir ifadə vasitəsi ilə verilir. Azərbaycan dilində rus dili vasitəsi ilə yaranmış bu kəlkələr iki cür işlənir:

a) Mürəkkəb söz şəklində olanlar: Bu kəlkələrdə rus dilində olan sözün qarşı dildəki mənası öz əksini tapmaqla bərabər, quruluş xüsusiyyətindəki analitik üsul da gözlənilir. Məs.: özünütənqid-самокритика, əmək kitabçası - трудовая книжка, əleyhqaz - противогазый, əməkgünü - трудовой день.

b) Söz birləşməsi şəklində olanlar: Belə kəlkələr rus dilində də söz birləşməsi şəklində olan kəlkələr əsasında yaranır. Məs.: cari il - текущий год, xalq yaradıcılığı - народное творчество, döyüş nizamnaməsi - боевой устав.

2. Məcazi mənə əsasında əmələ gələnələr:

Məcazi mənə əsasında yaranan kəlkələr nominativ mənəli kəlkələrdən fərqlənir. Çünki hər ikisi bir obyektı göstərsə də, lakin ifadə vasitələrinin müxtəlifliyi ilə seçilir. Məs.: qəm dəryası, kainat ulduzu, səma dənizi, hava gəmisini, həyat acısı, qızıl danışiq, əsrin müqaviləsi, ömür səhifələri, sirlər dünyası və s.

Kəlkə üsulu ilə terminalmada dillərin quruluşundakı yaxınlıq, lüğət tərkibinin, söz yaradıcılığı üsullarının aktivliyi, kəlkəetmənin baş verdiyi tarixi şəraitin və s. nəzərə alınması zəruridir. Kəlkə edilən sözlə bərabər onun qarşılığı da əks edilməlidir. Eynilə tərcümə edilən söz və ifadənin tərkib hissələri götürülən dilin tərkib hissələri ilə bir-birini tamamlamalıdır. M.Qasımovun bölgüsünə əsaslanaraq kəlkələrin üç növü olduğunu göstərmək olar: leksik kəlkələr, sintaktik kəlkələr, frazeoloji kəlkələr (3, 136) .

1. Leksik kəlkələr dedikdə terminlərin hərfi tərcümə yolu ilə hissələr üzrə formalaşması nəzərdə tutulur. Məs.: ксерокопия - surətçixarma, атрибут файла - faylın atributu, политика - siyasət, жидкость - maye, таблица - cədvəl, пуск программы - programın verilməsi, оказать услугу - xidmət göstərmək və s.

2. Sintaktik kəlkələrdən istifadə etməklə yeni sintaktik modellər yaradılır: məs.: ячейки элементарные - elementar hissəciklər, яркая точка - parlaq nöqtə, элементарный анализ - elementar analiz, создать файла - vərəqin yaradılması, математический сумм - riyazi hesablama və s. Sintaktik kəlkələri iki yerə bölmək olar: a) mürəkkəb sözlərin və b) termin birləşmələrin kəlkəsi.

Mürəkkəb kəlkələrin özlərini də ingilis və rus dillərinin söz və söz birləşmələri əsasında mürəkkəb söz modeli yaradaraq iki yerə bölmək mümkündür.

a) tam kəlkələr (orijinaldan götürülmə); brake van - тормозной вагон - tormoz vaqonu; freight car - грузовой вагон - yük vaqonu və s.

b) yarım kəlkələr: temperature scale - шкала температурная - temperatur şkalası; formal language - формальный язык - formal dil;

X.Qasımova yarımçıq kəlkələrə tam kəlkələrdən daha üstünlük və rəgək qeyd edir ki, «yarımçıq kəlkəetmə iki, üç, dörd və daha çox komponentli birləşmələrin üzərində aparılır» (4, 14).

Müəllifin sözünə haqq qazandıraraq demək olar ki, göstərilən kəlk-

kalarla istər texniki, istər informatika, istər kimya, istərsə də dilçilik terminlərində tez-tez rastlaşırıq.

1. Birinci tərəfi kalka edilərək ikinci tərəfi olduğu kimi saxlanılan kalkalar. Məs.: müasir texnika, əmr rejimi, təcrübi konstruktor, daxili elektrolit.

2. İkinci tərəfi kalka edilərək birinci tərəfi olduğu kimi saxlanılan kalkalar: məs.: avtoyükləmə, elektrovalent birləşmə, texniki qurğu, radio qurğu və s.

Termin birləşmələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq daha düzgün olardı:

a) birinci tərəf Azərbaycan dilində olduğu kimi ikinci tərəf isə kalka edilir. Məs.: qrammatik kəmiyyət, semantik qoşalıq, kommunikasiya vasitəsi, frazeoloji qovuşma, orfoqrafik təhlil, ritorik kitab.

b) birləşmənin hər iki tərəfi kalka edilir. Məs.: günün nəbzi (пульс дня), yaddaş qurğusu (база данных), məntiqi dilçilik (логическая языкознания), rəsmi məlumat (официальное сообщение), söz yaradıcılığı (словотворчество).

c) İngilis dilindən götürülən tərkibdən istifadə edilərək Azərbaycan və rus dillərinə kalka edilən termin - birləşmə. Məs.: nonofficial – выборное большинство - seçici çoxluğu; tannin - вещество дубильное - aşı maddəsi;

ç) Azərbaycan və rus dillərinə ingilis dilində olan sinonim terminlər bir ləksik vahidlə kalka edilir. Məs.: character symbol - знак - işarə; survey, revie - обзор - icmal/xülasə və s.

u) qismən dəyişiklik edilərək hər üç dilə məxsus forma saxlanılaraq kalka edilir. Məs.: teleconferencing - телеконференция - telekonfrans; episcop - эпидиаскоп - epidiaskop;

q) birinci komponenti dəyişməyən, lakin ikinci komponenti tərcümə olunanlar: corporation trading - корпорация торговля - ticarət korporasiyası; post - office - почта - poçt idarəsi.

g) Azərbaycan dilində ingilis və rus dillərindən fərqli olaraq ikinci tərəfi kalka olunanlar. Məs.: reversibility of reaction - обратимость реакции - reaksiyanın dönərliyi; vacuum filter - вакуум фильтр - vakuum süzgəci.

M.Qasımov frazeoloji kalkaların adını versə də, onlar haqqında heç bir məlumat vermir. Lakin H.Həsənovun «Azərbaycan dilinin ləksikası» kitabında frazeoloji kalkalar haqqında qısa şəkildə də olsa məlumat verilir. Alınma frazeologizmlərin tərkib hissələrindən bir və ya hər iki üzvünün hərfi tərcümə ilə dilimizə keçdiyini göstərir (5, 22). Məsələn: canını dişinə tutmaq - крепя сердце делать; elə bil zəncir qırılıb qaçıb - словно с цепи сорвался; elə bil göydən düşüb - словно (как) с небы свалился (упал).

V.Vinoqradov düzəltmə terminləri frazeologiyaya daxil edərək qeyd edir ki, «termin dəqiq, dürüst olmaqla özünü doğruldan ibarə strukturunu yaradır ki, bu da söz ekvivalenti olan birləşmədir» (6, 358).

Söz birləşməsi xüsusi bir dairə çərçivəsində işlənilərək frazeoloji vahidə çevrilə bildiyi kimi komponentlərindən biri də terminoloji birləşmə kimi işlənə bilər. Məs.: nəzər nöqtəsi - точка зрения, dondurulmuş nöqtədə durmaq - сдвинуться с мертвой точки və s.

Azərbaycan dilində Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərindən söz yaradıcılığı ilə düzələn kalkalara xüsusi maraq yaranmışdır. Elmin bütün sahələri üzrə texnika, incəsənət, bədii və siyasi ədəbiyyatın müxtəlif sa-

hələri üzrə hərfi tərcümə yolu ilə bir çox söz və söz birləşmələri dilimizə keçmişdir. Məs.: seçkiqabağı, qurultayqabağı, taxıl tədarüku, əmək qəhrəmanı, əmək qanunvericiliyi, komsomol komitəsi, partiya komitəsi, sovxoz direktoru, qırmızı güşə, pionerlər evi, uşaq bağçası, pioner vədi, yarış qabaqcılı, əmək qabaqcılı, əmək veteranı, topdan satış və s. Ümumittifaq - всесоюзный, ümumdünya - всемирный, ümumxalq - всенародный, millətlərarası - межнациональный, xalqlararası - международный, buzqıran - ледокол, göydələn - небоскреб və s. tam kalkaları da göstərmək olar.

Kalka edilən söz və ya söz birləşmələri mənbə dildə dəyişdikdə, kalka edilən dildə də dəyişir. Məs.: Красноармеец - Qızıl əsgər, Красная Армия - Qızıl ordu və s. Həmin sözlər sonralar dəyişməyə məruz qalaraq Sovet əsgəri, Sovet ordusu şəklində işlənmişdir.

Rus dilinin izahlı lüğətini yaratmış Vladimir Dal yazmışdır: «Əgər biz heyrət dumanı içərisində hissə qapılaraq öz əlimizlə xalq dili kimi qüvvətli bir mənbəni məhv etsək böyük bir quraqlıqla üz-üzə gələrik. O zaman bizim özümüzdə aid heç bir şeyimiz, hətta öz dilimiz və hətta öz sözümüz də qalmaz» (7, 1).

Rusizmlər Azərbaycan bədii üslubuna satirik nitq vasitəsilə daxil olmuşdur. Burada leksik-kommunikativ məqsəddən çox leksik-üslubi məqsəd izlənmişdir. Məs.: кныз, deputat, çetvert, senat, dum, qubernator, quberniya, naçalnik və s. Təsadüfi deyil ki, rusizmlər farsca qrammatik quruluş hissələri ilə leksik-qrammatik əlaqəyə girir - izafətin tərəflərindən birini təşkil edərək fars dilinə məxsus olan ön şəkilçi də qəbul edir. Məs.: zaqunitazə, xiffəti urusə, polojeniya nəqli, bizəqun və s. Q.Zakirin şeirlərində həmçinin xeyli miqdarda vinovat, zakon, znakom, podrat, poşol, ustupay, sadis və s. kimi çar üsulu-idarəsilə əlaqədar rus sözləri işlənmişdir.

Rusizmlərin bir qisminin lüğət tərkibinə daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq satirik nitqdə belə, öz qrammatik quruluşu ilə işlənməsi rəsmi dilin təsirindən irəli gəlir. Vayenni sud, uyezdni qazi, xoroşo və s. sözləri göstərmək olar.

M.Ə.Sabirin məktub və məqalələrində də müəyyən miqdarda rus sözləri işlənmişdir. Məs.: naçalnik, inciner, afitser, operasiya, doktor, okrujnoyalar, realni-uşqola, mestni komanda, uçitel, qorodovoy və s.

Rus-Avropa sözlərinə S.Əzimin ancaq satira və məktublarının dilində rast gəlirik. Bu sözlər terminoloji məna daşıyaraq Q.Zakirdən fərqli olaraq satirik-üslubi məqsəd daşımır. Məs.: kvartalni, soldat, qubernator, narodni uçilişə, zakon-boj, mirovoy sud, «Qafqazski ucebni»nin miri və s.

Mirzə Cəlilin yaradıcılığında da rus-Avropa mənşəli sözlər özünə işləklilik qazanmışdır. Məs.: qospoda, uçitel, izdrasti, rassujdat, raznoreçiyə, malades sabak, vostoçni fakultet, zasedaniye obyavlyayu otrıtim, yey boqu, zapasnoy fond və s. kimi söz və söz birləşmələri işlənmişdir.

M.F.Axundov öz yaradıcılığında rus-Avropa mənşəli terminlərdən istifadə etməklə yanaşı, həm də tövsiyə edirdi ki, bu terminlərdən istifadə edilsin. Xleb, sol, mujik, perevorot, revolyusiya, Qruzin imperatinski qubernski pravleniya, Kaspiyski oblastnoy pravleniya və s. kimi söz və söz birləşmələrini misal göstərmək olar.

Ümumişlək sözlərdə sinonim cərgələr nə qədər çox olarsa, bu dilin zənginliyini göstərir. Lakin bunu alınma sözlər vasitəsilə qurulmuş sinonim cərgələrə aid etmək olmaz. Ərəb-fars mənşəli sözlərin dilimizdən

çıxaraq öz yerini rus dili sözlərinə verməsi nəticəsində lüğət tərkibi zənginləşməyə başladı. Bu cəhət paralel sözlərin işlədilməsində daha qabarıq şəkildə özünü göstərməyə başladı. Məs: ştab - qərargah; çavuş - gizir; koridor - dəhliz; blokada - mühasirə; deputat - millət vəkili və s.

N.Xudiyev paralel terminlərin işlədilməsinin yalnız anlaşılmaqlıq yaratdığını, yəni müəyyən bir əsər daxilində işlənsə, ona yeknəsəlik gətirdiyini göstərir.

Sözlərin paralelliyi dildə zənginləşməyə kömək etsə də, terminologiya sahəsində dolaşıqlıq yaratmasını inkar etmək olmaz. Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq terminlərin sinonimliyi düzgün hesab edilmir.

Azərbaycan dilində paralel işlənən bir sıra alınma terminlər də vardır ki, bəzən lüğətlərdə eynimənəli vahidlər kimi verilən bu cür sözlər leksik-semantik cəhətdən differensiallaşmaya meyl edir.

Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda bir-birinin qarşılığı hesab edilən və paralel işlədilən bu sözlər, müəyyən semantik çalarlarla bir-birindən fərqlənir. Məs.: dəhliz – kiçik, koridor isə böyük keçid mənasını bildirir. Bəzən bədii ədəbiyyatda bunların arasında fərq qoyulmadan hər ikisi eyni mənada işlədilir ki, bu da leksik vahidləri, onların mənə çalarlarını tam bilməməkdən irəli gəlir.

N.Məmmədov mənəca bir-birinin tam eyni olan və üslubi cəhətdən fərqlənməyən terminləri dublet adlandırır. Dublet bir şeyin ikinci nüsxəsi olaraq nitqdə forma etibarilə eyni sözləri təkrar etməməyə şərait yaradır. «Sinonim terminlər dubletliyin əsas əlamətlərini özündə əks etdirir» (8, 22).

N.Məmmədovdan fərqli olaraq, T.Əfəndiyevanın fikrincə, «dil eyni mənəni ifadə edən söz-dubletləri sevmir. Bu cür sözlər dilin təmizliyini və aydınlığını korlaya bilər» (9, 32). Həmin sözlərin parçalanaraq yəni sinonimlər yaratdığını göstərir.

Azərbaycan dilinin öz materialı və ya çoxdan dilə keçmiş ərəb-fars sözləri ilə sinonimlik cərgəsinə girməsini demək olar ki, dilin əsasən terminoloji qatına aid olan Avropa mənşəli alınma sözlərdə görmək mümkün deyildir.

Y.Məmmədli paralelliya adətən, digər dildən keçmiş terminlərin hesabına yarandığını göstərməklə bərabər lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün müsbət hal hesab edir. Lakin terminoloji sistem əsasında yaranan sahə leksikasına ağırlıq gətirdiyini etiraf edir. Müəllifin sözünə haqq qazandıraraq demək olar ki, doğrudan da paralellərdən biri müəyyən zaman daxilində passivləşir və biri sıradan çıxır. Qərargah-ştab paralelində qərargah; deputat-millət vəkili paralelində millət vəkili; bilgisayar-kompüter paralelində kompüter; revolyusiya-inqilab paralelində inqilab; rub- kvartal paralelində kvartal.

Alınmalara münasibət yollarından biri də ksenomaniya adlanır. Hərbi leksika üçün bu yol əlverişli sayılsa da Y.Məmmədli Azərbaycan dili üçün bu yolu məqbul saymayaraq, daxili imkanlar hesabına sözyaratma üsulunun üstünlük təşkil etdiyini göstərir (10, 18).

Lakin bütün bunlara baxmayaraq daxili imkanlar hesabına termin yaradıcılığına nisbətə alınma terminlər dilimizdə üstünlük təşkil edir.

Terminlərin milliləşdirilməsi və beynəlmilləşdirilməsi prosesi bir-birini tamamlamalıdır. Əgər alınma terminlər dilin strukturuna ziddirsə, onlar milliləşdirilməlidir. Lakin bu zaman dilin daxili imkanlarını nəzərə alaraq terminqondarmaya yol vermək olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Словарь иностранных слов. М.: Советская энциклопедия. 1964, 784 с.
2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 402 s.
3. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
4. Qasimova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri (f.elm.nam..dis.avtoref.). Bakı: 2007, 22 s.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 351 s.
6. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. История советского языкознания. М.: Наука, 1988, 526с.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. IV PV. М.: Русский язык, 1955, 669 с.
8. Məmmədov N. Dilin lügət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı: ADU, 1958, 61 s.
9. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, 249 s.
10. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı: Bakı Universiteti, 1997, 132 s.
11. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 314 s.

ЗАИМСТВОВАНИЕ ТЕРМИНОВ КАЛЬКИРОВАНИЕМ

З.Т.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Заимствование терминов калькированием один из распространенных методов в словообразовании.

В статье говорится о разных методах калькирования.

Также говорится о методах использования терминов русско-европейского происхождения в творчестве М.А.Сабира, С.А.Ширвани, Г.Закира, Дж.Мамедкулизаде и М.Ф.Ахундова и их роли в обогащении словарного языка.

Автор затрагивает проблему синонимии в терминах.

THE ADOPTION OF THE TERMS THROUGH THE LOAN TRANSLATION

Z.T.MAMMADOVA

SUMMARY

The adoption of the terms through the loan translation is one of the most widely spread methods in the word-formation.

The article studies different methods of the loan translation.

It also analyses the methods of the usage of the terms of Russian-European origin in the works of M.A.Sabir, S.A.Shirvani, Q.Zakir, J.Mammedquluzadeh and M.F.Axundov and their roles in the enrichment of the vocabulary of the language.

The author touches upon the problems of synonymy in the terms.